

МІНІСТЕРСТВО НАУКИ І ОСВІТИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

ГАРАТ ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 215

**ІДЕЇ ІСИХАЗМУ В ТВОРЧОСТІ
ОСТРОЗЬКИХ ТРАДИЦІОНАЛІСТІВ
КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII ст.**

Спеціальність: 09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Острого, 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі релігієзнавства і теології Національного університету «Острозька академія».

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Крालюк Петро Михайлович,
Національний університет
«Острозька академія»,
головний науковий співробітник

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Саган Олександр Назарович,
Інститут філософії ім. Г. Сковороди
Національної Академії Наук України,
провідний науковий співробітник

кандидат філософських наук
Горохолінська Ірина Володимирівна,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
асистент кафедри культурології,
релігієзнавства і теології

Захист відбудеться 26 вересня 2018 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 48.125.01 у Національному університеті «Острозька академія» Міністерства освіти і науки України (35800, м. Острог, вул. Семінарська, 2).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Національного університету «Острозька академія» (35800, м. Острог, вул. Семінарська, 2).

Автореферат розіслано 6 липня 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
професор

В. В. Павлюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Ісихазм як одна з модифікацій християнського неоплатонізму, виникнувши і сформувавшись у Візантії та утвердившись на Афоні, де побувало чимало вихідців з України, мав значне поширення на українських землях. Низка українських мислителів, що є знаковими фігурами для сучасних українців, значною мірою зазнали впливу ісихазму. Зокрема, це стосується Василя Суразького, Івана Вишенського, Віталія Дубенського, Даміана Наливайка, Кипріяна, інших представників Острозького та Дерманського релігійно-культурних центрів, а також «практикуючих ісихастів» – Ісакія Борисковича, Іова Княгининського, Іова Желіза, які відіграли помітну роль у релігійному житті України першої половини XVII ст. Завдяки цим «практикуючим ісихастам» були засновані такі православні осередки, як Луцьке Хрестовоздвиженське братство, Скит Манявський, Почаївська лавра, Загаєцький монастир та інші, що упродовж тривалого часу помітно впливали на українців.

Ісихастські погляди поділяли київський митрополит Ісайя Копинський, письменник Афанасій Филипович, деякі інші українські церковні діячі XVII-XVIII ст., серед яких варто виділити Паїсія Величковського. Ісихазм також частково вплинув на Григорія Сковороду, якого традиційно вважають чи не одним з найвидатніших українських філософів, а також на українських мислителів, що репрезентують «філософію серця» (Миколу Гоголя, Памфіла Юркевича та інших).

Однак вплив ісихазму на українське богослов'я, філософію, культуру так і не знайшов належного осмислення в українській та зарубіжній літературі. Таке осмислення дало б можливість не лише розглянути особливості розвитку релігійної та філософської думки України, але й зрозуміти, як ісихазм (якщо не безпосередньо, то опосередковано) вплинув на українську культуру й ментальність. Ісихастські впливи простежуються у деяких українських літературних пам'ятках XV-XIX ст. Низка творів українського мистецтва, зокрема іконопис, позначені «печаттю ісихазму». Навіть у поведінці сучасного українця можна простежити «ісихастський слід». Це й дає підстави говорити про актуальність обраної теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до науково-дослідницької теми «Релігійний фактор у контексті суспільних і світоглядних трансформацій» (номер державної реєстрації 0112U003701), що реалізується на кафедрі релігієзнавства і теології Національного університету «Острозька академія».

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є комплексний аналіз ісихазму в релігійно-філософських поглядах традиціоналістів кінця XVI – початку XVII ст., які були пов'язані з Острозьким та близьким до нього Дерманським релігійно-культурними центрами, – Василя Суразького, Івана Вишенського, Віталія Дубенського, Ісакія Борисковича, Іова Княгиницького та Іова Желіза.

Мета дисертації конкретизується в таких **дослідницьких завданнях**:

- розглянути засадничі погляди провідних ідеологів ісихазму (Григорія Синаїта і Григорія Палами), показати їхній зв'язок зі східною святоотцівською традицією, в основі якої був християнський неоплатонізм;
- обґрунтувати поширення ідей ісихазму на українських землях у період «темних віків» (XIV-XV ст.), роль у цьому процесі т. зв. «другого південнослов'янського впливу»;
- простежити процес поширення ідей ісихазму в середовищі українських традиціоналістів кінця XVI – початку XVII ст., які були пов'язані з Острозьким та Дерманським релігійно-культурними центрами;
- довести відображення ідей ісихазму у творах Василя Суразького, Івана Вишенського та Віталія Дубенського;
- обґрунтувати практичне втілення ідей ісихазму в діяльності Ісакія Борисковича, Іова Княгиницького та Іова Желіза;
- розглянути вплив ідей ісихазму, які культивувалися у середовищі острозьких традиціоналістів кінця XVI – початку XVII ст., на розвиток релігійно-філософської думки в Україні.

Об'єктом дослідження є релігійно-філософська думка України епохи Середньовіччя та раннього Модерну, а його **предметом** – ідеї ісихазму в творчості острозьких традиціоналістів кінця XVI – початку XVII ст.

Хронологічні межі дослідження. У роботі основну увагу зосереджено на поглядах острозьких традиціоналістів кінця XVI – початку XVII ст. Однак, у силу специфіки роботи, доводилося звертатися і до надбань ісихастських попередників цих мислителів. Також важливо було показати, що ісихазм острозьких традиціоналістів мав продовження в українській релігійно-філософській думці. А це зумовило опрацювання окремих текстів, які були написані у XVII та XVIII ст. ст.

Методи дослідження обумовлені специфікою його мети, об'єкта і предмета. У процесі реалізації дослідження застосовувалися загальні методи наукового пізнання, що уможливили розгляд ідеології ісихазму, його відображення у творчості українських мислителів та релігійних діячів. Для вирішення окремих наукових завдань дисертантом

використовувалися методи гуманітарних досліджень. Логічний метод було застосовано при систематизації матеріалів згідно з науковими завданнями роботи. Застосування аналітичного методу дозволило розглянути специфіку рецепції ісихазму у творах таких релігійних письменників, як Василь Суразький, Іван Вишенський та Віталій Дубенський, а також у практичній діяльності Ісакія Борисковича, Іова Княгиницького й Іова Желіза (Почаївського). За допомогою методів порівняння та абстрагування встановлено подібності й відмінності в трактуванні ісихастських ідей у творах острозьких традиціоналістів кінця XVI – початку XVII ст., з'ясовано, як ці ідеї трактувалися українськими релігійними мислителями пізнішого періоду.

У дисертаційній роботі застосовано також спеціальні методи. Зокрема, використання типологічного методу дало змогу виявити особливості соціальних та антропологічних поглядів у творчості острозьких традиціоналістів кінця XVI – початку XVII ст. За допомогою методу біографічного аналізу простежено вплив ідей ісихазму на острозьких книжників, а також втілення цих ідей у діяльності «практикуючих ісихастів».

При вирішенні наукових завдань дотримано принципу об'єктивності, який орієнтує на нейтральність і неупередженість при розгляді історичних подій, процесів та чинників. Принцип світоглядної незаангажованості й толеранції дозволив здійснити комплексний огляд джерельної та історичної бази з теми дисертаційної роботи, що сприяло відображенню, узагальненню й незаангажованому порівнянню іноді контрверсійних наукових позицій на різні аспекти філософських та богословських поглядів острозьких традиціоналістів кінця XVI – початку XVII ст.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що вперше зроблено комплексний аналіз ідей ісихазму в творчості острозьких традиціоналістів кінця XVI – XVII ст., з'ясовано, яке практичне втілення мали ці ідеї в реальному житті.

Основні елементи новизни роботи знайшли відображення у таких положеннях:

уперше:

– доведено, що провідним теоретиком ісихазму в середовищі острозьких традиціоналістів був Василь Суразький, а його «Книжниця» (в шести розділах) була теологічним орієнтиром для українських письменників-полемістів кінця XVI – початку XVII ст., помітно вплинувши на Івана Вишенського та інших українських православних авторів означеного періоду;

– доведено, що формування поглядів Івана Вишенського, одного з провідних представників українського ісихазму кінця XVI – початку

XVII ст., відбувалося не лише під впливом афонітів, але й середовища Острозького релігійно-культурного центру;

– обґрунтовано, що діяльність Ісакія Борисковича, одного з засновників Луцького Хрестовоздвиженського братства, Іова Княгиницького, засновника Скиту Манявського, а також Іова Желіза, засновника Почаївського й Загаєцького монастирів, визначалася ідеями ісихазму;

– обґрунтовано, що ісихазм, незважаючи на візантійське походження, був адаптований на українських землях, зокрема в Острозькому й Дерманському релігійно-культурних центрах, і став важливим елементом української богословської думки XVII – XVIII ст. ст.

уточнено:

– що в діяльності Острозького й особливо Дерманського релігійно-культурних центрів важливу роль відігравали православні традиціоналісти, зорієнтовані на ісихастську ідеологію;

– що ідеї ісихазму були визначальними в творчості острозьких традиціоналістів кінця XVI – початку XVII ст.; вони знайшли особливий вияв у творах Василя Суразького, Івана Вишенського та Віталія Дубенського; також ідеї ісихазму протекують у творах «практикуючих ісихастів»: Ісакія Борисковича, Іова Княгиницького та Іова Желіза (Почаївського);

– що ідеї ісихазму, в основу яких покладено християнський неоплатонізм, після припинення діяльності Острозького й Дерманського релігійно-культурних центрів мали подальше поширення на українських землях у XVII й XVIII ст., а в опосередкованій формі впливали на окремих українських мислителів XIX ст.;

отримали подальший розвиток:

– теза, що ісихазм, який виник і сформувався у Римській (Візантійській) імперії, набув значного поширення на теренах Болгарії, а в XV ст., завдяки т. зв. «другому південнослов'янському впливу», поширився на українських землях;

– твердження, що ісихазм сприяв популяризації аскетизму та ізоляціоністських ідей на українських землях в умовах експансії католицизму.

Теоретичне й практичне значення дисертаційного дослідження визначається тим, що його результати й висновки не тільки сприятимуть примноженню релігієзнавчого знання, але й можуть використовуватися науково-дослідними інституціями та науковцями для подальших досліджень проблем становлення української філософської і богословської думки України, ролі в цьому процесі ісихазму. Науковими положеннями дисертаційної роботи можна скористатися при підготовці

лекційних курсів з релігієзнавства, теології та філософії, історії релігії та історії філософії України, а також при підготовці спеціалізованих курсів та семінарів.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійною науковою працею. Всі наукові результати, що виносяться на захист, отримані автором особисто. Головні теоретичні положення, які характеризують новизну дослідження, теоретичне й практичне значення результатів роботи, одержані дисертантом самостійно. Вихідні ідеї, положення, висновки зроблені на базі вивчення широкого й водночас репрезентативного кола джерел з окресленої проблеми. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертаційній роботі використані лише ті ідеї та положення, які є результатом особистої роботи здобувача (50 % тексту колективної статті).

Апробація основних положень і результатів дослідження здійснена при обговоренні на засіданнях кафедри релігієзнавства і теології Національного університету «Острозька академія».

Основні ідеї та окремі положення дисертаційної роботи апробовано під час виступів на наукових конференціях, зокрема: VIII Міжнародній науковій конференції «Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво», м. Львів (22-24 листопада 2015 року), науково-практичній конференції «Синергія Бога і людини за творами Святих Отців», м. Львів (11-12 квітня 2016 року), III Міжнародній науковій конференції «Реформація: східноєвропейські виміри», м. Острог (13-15 квітня 2016 року), IX Міжнародній науковій конференції «Християнська сакральна традиція: Віра. Духовність. Мистецтво», м. Львів (24 листопада 2016 року), науково-практичній конференції «Любов та її прояви у контексті християнської думки», м. Львів (16-17 березня 2017 року), міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи», м. Львів (22-23 грудня 2017 року).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 11 статей, з яких 7 – у журналах, затверджених як фахові з філософських наук.

Структура та обсяг дисертаційної роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, який налічує 250 найменувань. Обсяг основного тексту роботи становить 175 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, вказано на її зв'язок з науковою темою кафедри релігієзнавства й теології

Національного університету «Острозька академія», сформульовано мету та завдання, об'єкт і предмет дослідження, показано методологічну основу дослідження, сформульовано наукову новизну, теоретичне й практичне значення одержаних результатів, апробацію результатів і публікації за темою дисертаційного дослідження, зазначено його структуру й обсяг.

Розділ перший – «Творчість острозьких традиціоналістів кінця XVI – початку XVII століть як об'єкт наукового дослідження» – складається з двох підрозділів, у яких здійснено вивчення літератури за темою дисертації та проаналізовано джерельну базу.

У підрозділі 1.1 – «Осмилення проблем творчості острозьких традиціоналістів в українських та зарубіжних наукових студіях» – автором здійснено огляд філософської, релігієзнавчої, історичної, літературознавчої, богословської літератури щодо означеної теми.

Зазначено, що інтерес до феномену Острозької академії, Острозького релігійно-культурного центру, а також пов'язаного з ним Дерманського релігійно-культурного центру спостерігався ще в XIX – на початку XX ст. У той час у Російській імперії з'явилася низка публікацій, присвячених князям Острозьким та їхній релігійно-культурній діяльності. До них належать роботи П. Жуковича, І. Каманіна, М. Кояловича, І. Малишевського, П. Стельмащенка, К. Харламповича тощо. У цих публікаціях головна увага зверталася на те, що князь Василь-Костянтин Острозький був борцем проти унії та римо-католицизму, захисником православної віри й «руської народності».

Також інтерес до діяльності Острозького й Дерманського релігійно-культурних центрів спостерігався в українських дослідників, які вважаються представниками українського національного відродження. Це роботи І. Власовського, М. Грушевського, К. Копержинського, М. Костомарова, О. Левицького, М. Максимовича, митрополита Іларіона (І. Огієнка), І. Франка. Зазначені науковці, на відміну від російських чи проросійськи налаштованих, намагалися вписати культурну діяльність князя Василя-Костянтина Острозького в контекст української історії та української національної культури.

У часи існування СРСР радянські дослідники намагалися оминати увагою діяльність Острозького й Дерманського релігійно-культурних центрів. Адже ці культурні осередки погано вписувалися в поширені тоді ідеологічні стереотипи. Правда, в останні роки існування радянської влади відбулася деяка лібералізація й послабився цензурний тиск. Саме тоді у київському видавництві «Наукова думка» вийшло ґрунтовне дослідження І. Мицька «Острозька слов'яно-греко-латинська академія», яке навіть сьогодні зберігає своє значення для дослідженні Остроґіани.

Однією з тем, яка була затребувана радянськими ідеологами, стала тема полемічної православної літератури кінця XVI – початку XVII, що спрямовувалася проти Берестейської церковної унії 1596 р., через що зверталася увага на авторів, які критикували римо-католицизм та унію. Відомими роботами про українських антикатолицьких та антиуніатських письменників-полемістів стали праці П. Загайка, В. Микитася, А. Пашука, П. Яременка, в яких розглядалися твори деяких острозьких традиціоналістів, зокрема Івана Вишенського.

Інтерес до діяльності Острозького релігійно-культурного центру відновився за часів незалежної України. Одним з результатів дослідження остроґіани стало видання ґрунтовної енциклопедії «Острозька академія». Про Острозький та пов'язаний з ним Дерманський релігійно-культурні центри, а також їхнів діячів писали українські дослідники М. Ковальський, Д. Ісаєвич, П. Саух, Я. Стратій, Л. Тимошенко, В. Ульяновський та інші, російські – Ю. Лабинцев, Л. Щавинська, польські – Т. Хинчевська-Геннель та Т. Кемпа.

Також у часи незалежної України з'явилася низка робіт, в яких аналізуються релігійно-культурні рухи на українських землях у кінці XVI – у XVIII ст. ст., розглядається їхня роль у розвитку української духовності й культури. Це роботи В. Балуха, Т. Горбаченко, В. Земи, Я. Ісаєвича, А. Колодного, П. Кралука, В. Литвинова, В. Микитася, І. Паславського, А. Пашука, С. Плохія, О. Сагана, В. Шевчука, Н. Яковенко, А. Ясіновського.

Попри те, що маємо значний масив літератури, яка безпосередньо чи опосередковано стосується функціонування Острозького та Дерманського релігійно-культурних центрів, спеціальних робіт, присвячених діяльності прихильників ісихазму в цих центрах, немає.

Про сам ісихазм на українських теренах є небагато робіт. Можна назвати хіба що роботи Ю. Пелешенка. Щоправда, у них переважно йдеться про діяльність ісихастів XV ст.

Малодослідженою є творчість письменників, які належали до прихильників ісихазму і були зв'язані з Острозьким та Дерманським релігійно-культурними центрами. Це насамперед стосується творчості Василя Суразького та Віталія Дубенського. Творчість Василя Суразького досліджується у роботах К. Копержинського, П. Кралука, М. Якубовича. Про творчість Віталія Дубенського маємо лише літературознавчі розвідки І. Франка та В. Шевчука. Окремі ісихастські аспекти в творчості острозьких книжників розглядала С. Гуменюк. Також малодослідженою є діяльність «практикуючих ісихастів» – Ісакія Борисковича, Іова Княгиницького та Іова Желіза.

Незважаючи на значний обсяг робіт, присвячених творчості Івана Вишенського, дослідники переважно намагалися говорити про «прогресивність» цього письменника, ігноруючи його ісихастські погляди. Одним з небагатьох авторів, який вказував на консерватизм цих поглядів і намагався відносно об'єктивно їх проаналізувати, був І. Франко. Серед сучасних дослідників, які вказують на ісихазм Івана Вишенського, варто назвати П. Кралюка й С. Шумила.

Аналіз наукової літератури про ісихастські погляди острозьких традиціоналістів дає підстави стверджувати, що ця проблематика не є достатньо вивченою науковцями і потребує окремого розгляду.

У *підрозділі 1.2 – «Джерельна база дослідження»* – вказано на твори консерваторів-традиціоналістів, які були пов'язані з Острозьким та Дерманським релігійно-культурними центрами.

Це передусім «Книжиця» (в шести розділах) Василя Суразького, яку варто вважати фундаментальним богословським полемічним трактатом, у якому вміщено не лише посилання на твори християнських неоплатоніків, шанованих ісихастами, а й на твори адептів ісихазму. «Книжиця» (в шести розділах) Василя Суразького стала першим твором на українському ґрунті, де широко викладалися ідеї ісихазму.

Також ісихастські ідеї знайшли вияв у творах Івана Вишенського, які детально проаналізовані.

Твором, в якому пропагувалися ідеї ісихазму і який користувався значною популярністю, була «Діоптра» Віталія Дубенського. Розглянуто, зокрема, особливості цього твору.

Частково використано твори Герасима Смотрицького та Дем'яна Наливайка. Своєрідним фоном для дослідження ісихазму в Острозькому й Дерманському релігійно-культурних центрах є видання ісихастської лектури в Острозькій та Дерманській друкарнях.

Для дослідження діяльності «практикуючих ісихастів» важливою є житійна література. Зокрема, таким джерелом є житіє Іова Княгиницького, написане Ігнатієм з Любарова. У ньому описується не лише діяльність цього адепта ісихазму, але також йдеться про прихильність його до ісихастських практик. Те саме можемо сказати про житіє Іова Желіза, автором якого є Досифей.

З твору «Совітування про благочестя» дізнаємося про ісихастські погляди «практикуючого ісихаста» Ісакія Борисковича, який керував Дерманським релігійно-культурним центром і був одним із засновників Луцького Хрестовоздвиженського братства.

Можемо констатувати, що існує належна джерельна база для дослідження ісихастських поглядів острозьких традиціоналістів-консерваторів.

Розділ другий – «Ісихазм острозьких книжників у контексті української релігійної філософії» – складається з чотирьох підрозділів, у яких розглянуто питання поширення ісихазму на українських землях, а також проаналізовано ісихастські погляди у творах Василя Суразького, Івана Вишенського та Віталія Дубенського.

У *підрозділі 2.1 – «Поширення ідей ісихазму на українських землях»* – йдеться про те, що ісихазм як релігійно-філософська течія набув поширення на українських землях у кінці XIV – на початку XV ст. у результаті «другого південнослов'янського впливу». Помітну роль у цьому відіграв київський митрополит Григорій Цамблак. Розглянуто твори цього релігійного діяча, вказано на ісихастські моменти в них.

У зазначений період поширювалася на теренах України ісихастська лектура, зокрема переклади деяких творів східних Отців Церкви, які були шановані ісихастами.

Чимале значення у продовженні й розвитку ісихастської традиції в Україні мали Острозький та Дерманський релігійно-культурні центри, що діяли наприкінці XVI – на початку XVII ст. Розглянуто діяльність цих центрів, зокрема звернуто увагу на літературу, що видавалася в них. Вказано, що вона мала ісихастську спрямованість. Також серед острозьких книжників з'явилися автори, які пропагували ідеї ісихазму.

У *підрозділі 2.2 – «Василь Суразький – теоретик ісихазму в Україні»* – розглянуто творчість Василя Суразького, зокрема його «Книжицю» (в шести розділах).

На основі аналізу біографії Василя Суразького показано, що цей діяч був пов'язаний з князем Василем-Костянтином Острозьким, під егідою якого були створені Острозький та Дерманський релігійно-культурні центри. Саме на замовлення цього можновладця Василь Суразький написав «Книжицю» (в шести розділах), яка стала полемічною відповіддю на твори польських єзуїтів, що пропагували унію римо-католиків з православними.

У «Книжиці» (в шести розділах) розглянуто основні питання, навколо яких велися дискусії між римо-католиками й православними. Це – догмат філіокве, твердження про першість у християнському світі римського папи, питання існування чистилища тощо. Ці питання Василь Суразький розглядав з позицій православного традиціоналізму, звертаючись до філософії християнських неоплатоніків, водночас відкидаючи притаманну римо-католикам філософію схоластики.

У вказаному творі Василя Суразького часто трапляються посилання на церковних авторитетів, котрі шанувалися ісихастами, передусім це посилання на Василя Великого та Діонісія Ареопігита. Особливо Василь Суразький цінував Діонісія Ареопігита, вважаючи його

великим філософом. Критикуючи західну схоластичну вченість, Василь Суразький використовував ісихастські погляди на пізнання.

«Книжиця» (в шести розділах) Василя Суразького була популярною серед українських культурних діячів кінця XVI – початку XVII ст., ставши для них своєрідною теологічною енциклопедією, звідки вони черпали різноманітну інформацію й аргументи для дискусії з римо-католиками. На «Книжицю» (в шести розділах) посилався Іван Вишенський. Основні проблеми, які порушував Василь Суразький у дискусії з римо-католиками, пізніше неодноразово розглядалися в українській православній полемічній літературі, часто в тому ключі, в якому пропонував цей автор. Також «Книжиця» (в шести розділах) Василя Суразького мала вплив на російську релігійну думку.

У підрозділі 2.3 – «Ідеї ісихазму в творчості Івана Вишенського» – розглянуто, як ідеї ісихазму знайшли відображення в творчості цього письменника-полеміста.

Аналіз біографії Івана Вишенського дає підстави вважати, що він був пов'язаний з князем Василем-Костянтином Острозьким. Імовірно, знаходився на службі в цього можновладця. Один із творів Івана Вишенського був опублікований в Острозькій друкарні. Це було єдине прижиттєве видання твору цього письменника-полеміста. Також, ймовірно, Іван Вишенський знав особисто Василя Суразького. Принаймні був добре ознайомлений з його «Книжицею» (в шести розділах). Ідеї ісихазму він перейняв не лише з цього твору, а й під час перебування на Афоні, де культивувався ісихазм.

Тому погляди ісихастів знайшли вияв у творах Івана Вишенського, в яких він посилався на східних Отців Церкви, зокрема на Діонісія Ареопажита, і навіть на деяких ідеологів ісихазму.

Цей автор вів мову про згубність видимого світу, закликав втікати від нього. Все, чим володіє людина в цьому світі, на думку письменника-полеміста, «від диявола-світодержця». Він навіть відмовив львівським братчикам допомогти їм боротися за православну віру «в миру». Імовірно, таке радикальне несприйняття видимого світу стало наслідком не лише ісихастських впливів, але й богумільських ідей, що були поширені на Балканах.

Іван Вишенський, як і його соратники-ісихасти, категорично відкидав «латинську мудрість», власне схоластику, яка використовувала античну філософію. Остання, на думку письменника-полеміста, не дає ніякої користі й навіть є шкідливою.

Водночас Іван Вишенський закликав до «простоти», до того, щоб користуватися лише традиційною для православ'я лектурою – біблійними текстами та богослужбовими книгами. Він вважав, що

саме «простота», «смиренномудріє» допоможе людині наблизитися до Бога. А пізнавати Бога з допомогою мудрості, яку використовують «латиняни», немає сенсу. Саме такий підхід був притаманний ісихастам.

У підрозділі 2.4 – «Популяризація ісихазму Віталієм Дубенським» – розглянуто біографію ігумена Віталія Дубенського, опонента Івана Вишенського, та проаналізовано його книгу «Діоптра».

Віталій Дубенський, як і Василь Суразький та Іван Вишенський, був пов'язаний з князем Василем-Костянтином Острозьким. І хоча цей автор закидав Івану Вишенському небажання вчитися, засвоювати здобутки культури, й один, і другий належали до adeptів ісихазму.

Ісихастські ідеї простежуються у його книзі «Діоптра», в якій автор у популярній формі, використовуючи вірші, намагався показати, як повинен жити справжній християнин (уподібнюватися Христу).

Червоною ниткою через твір проходить ідея засудження зовнішнього світу. Цей світ трактується як лицемірний, сповнений нечистоти. Тому справжній християнин не повинен прив'язуватися до речей цього світу. Звучить також заклик втікати від нього. Це були ідеї, притаманні ісихастам.

З одного боку – доступність, простота викладу, з іншого – пропагування ісихастських ідей, що були популярними в середовищі тогочасних українських і білоруських книжників, зробили «Діоптру» Віталія Дубенського затребуваним твором. Ця книга витримала кілька видань у XVII ст. і мала неабиякий вплив на освічених людей.

Розділ третій – «Практичне втілення ідей ісихазму острозькими традиціоналістами та їхніми наступниками» – складається з чотирьох підрозділів, у яких ведеться мова про «практикуючих ісихастів», пов'язаних з Острозьким та Дерманським релігійно-культурними центрами, а також про те, як ідеї ісихазму відображалися в творчості й діяльності консервативно орієнтованих українських мислителів XVII-XVIII ст.

У підрозділі 3.1 – «Ісакій Борискович як організатор Дерманського релігійно-культурного центру й Луцького Хрестовоздвиженського братства» – йдеться про одного з видатних церковних діячів України початку XVII ст., соратника Івана Вишенського.

Відзначено, що поряд з ісихастами-книжниками, які були пов'язані з Острозьким та Дерманським релігійно-культурними центрами, з'явилися люди, котрі намагалися втілити в життя ідеї ісихазму. Одним з таких діячів був Ісакій Борискович, який певний час знаходився на Афоні, де мав можливість ознайомитися з ісихазмом та ісихастськими практиками. Перебуваючи там, він контактував з Іваном Вишенським. Ісакій Борискович, використовуючи підтримку князя Василя-Костянтина

Острозького, здійснив реорганізацію Свято-Троїцького монастиря в Дермані. За взірць йому слугували афонські спільножительні монастирі.

Під керівництвом Ісакія Борисковича в Дермані був створений релігійно-культурний центр, у якому були зосереджені православні діячі консервативної орієнтації. Серед них, окрім самого Ісакія Борисковича, працювали перекладач Кипріян, письменник Даміан Наливайко та інші. Ймовірно планувалося, що тут працюватиме також Іван Вишенський. Однак, в силу певних обставин, це не відбулося.

Також Ісакій Борискович став одним із засновників Луцького Хрестовоздвиженського братства, яке було головним осередком православ'я на Волині у XVII – на початку XVIII ст.

Є підстави вважати, що Ісакій Борискович був автором твору «Совітованіє о благочестії», в якому, використовуючи ідеї ісихазму, пропонувалася програма консервативної реформації Православної Церкви на теренах України й Білорусії. У дисертації подано аналіз цього твору. При цьому звертається увага на положення, що мали ісихастське підґрунття.

У підрозділі 3.2 – «Діяльність Іова Княгиницького щодо заснування православних монастирів на теренах Галичини» – йдеться про одного з найбільш відомих «практикуючих ісихастів» Іова Княгиницького.

Він у молоді роки виконував адміністративні функції у володіннях князя Василя-Костянтина Острозького і саме цим можновладцем був посланий на Афон. Там він перебував тривалий час, засвоївши ісихастські практики. Після повернення на українські землі Іов Княгиницький намагався засновувати монастирі за афонським зразком. Ним було закладено Угорницький монастир і Скит Манявський. Останній став оплотом православної ортодоксії в Карпатах. Його ченці так і не прийняли унії.

Також Іов Княгиницький займався реформуванням монастирів на Поліссі та Києво-Печерського монастиря. Щоправда, це реформування викликало опір у чернечому середовищі, оскільки вимагало від монахів суворої аскетичної поведінки.

У богословських питаннях Іов Княгиницький демонстрував крайню консервативну позицію, що знайшло вияв у критиці ним твору Кирила Транквіліона-Ставровецького «Дзеркало богослов'я».

У підрозділі 3.3 – «Іов Желізо – фундатор Почаївського монастиря» – йдеться ще про одного видатного «практикуючого ісихаста» Іова Желіза.

Вказується, що в молоді роки цей діяч контактував з князем Василем-Костянтином Острозьким. На нього мали вплив книжки «острозького кола», які пропагували ідеї ісихазму.

Іов Желізо, орієнтуючись на ісихастські практики, доклав чимало зусиль для становлення та організації Почаївського монастиря, а також заснував монастир в Загайцях. Названі монастирі стали відомими православними осередками на теренах Волині.

У літературних творах Іов Желізо постає як аскет. Він закликав відректися від світу, який для нього є тлінним та перехідним. У цих творах простежуються елементи ісихазму. Іов Желізо також запроваджував у монастирському житті ісихастські практики.

У підрозділі 3.4 – «Континуація ідей ісихазму в українській релігійній думці XVII – XVIII ст.» – розглянуто ісихастські ідеї в творах Ісайї Копинського, Афанасія Филиповича, Паїсія Величковського, а також трансформацію цих ідей у творчості Григорія Сковороди. Звернуто увагу і на практичне втілення цих ідей зазначеними діячами.

Незважаючи на те, що після смерті Василя-Костянтина Острозького Острозький релігійно-культурний центр фактично почав згортати свою діяльність в 1609 р., а близько 1636 р. взагалі був ліквідований, його традиції було продовжено. У тому числі продовжувалися й традиції ісихазму.

Ідеї ісихазму знайшли вияв у творчості й діяльності Ісайї Копинського, який представляв консервативну лінію в Православній Церкві України й Білорусі. Він протистояв митрополитові Петру Могили, який широко використовував «латинську» вченість.

Ісайю Копинського вважають автором твору «Алфавіт духовний», який написаний з позицій ісихазму. Автор на перше місце ставить інтуїтивне пізнання, яке часто набувало містичного характеру. Також Ісайя Копинський демонстрував вкрай негативне ставлення до західної схоластичної філософії.

До діячів консервативного спрямування належав також Афанасій Филипович, який був ревним прибічником православ'я й боровся проти унії. Він є автором «Діаріуша» – твору синтетичного характеру, який містить мемуарні записи, виступи, богословські міркування тощо. Для цього твору притаманний містицизм, характерний для ісихазму.

Незважаючи на діяльність Києво-Могилянської академії, зорієнтованої на неосхоластику, традиції ісихазму, зазнавши певної трансформації, знайшли своє продовження. Ісихастський містицизм відображено у творчості Паїсія Величковського та Григорія Сковороди. Також ці мислителі, як і прихильники ісихазму, надавали перевагу внутрішньому, фактично інтуїтивному («сердечному») пізнанню.

У **висновках** відображено результати дослідження, основний зміст яких виноситься на захист:

1. Ісихазм як релігійно-філософська течія остаточно сформувався у Візантії в XIV ст. – у період, коли імперія переживала важку внутрішню кризу. Провідними ідеологами ісихастського вчення стали Григорій Синаїт та Григорій Палама. Перший навчав, що плотською людиною завжди керує чуттєвість, яка породжує душевну неміч. Аби уникнути цього, треба прагнути до віри. Саме у вірі людина може «узріти» Бога й отримати від нього божественні думки. Важливим для зміцнення віри, вважав Григорій Синаїт, є самоспостереження, аналіз помислів душі, зосередження на внутрішньому Я. Цей теоретик ісихазму, допускаючи можливість безпосереднього спілкування з Богом, єднання з ним, розвинув учення про «умну», або Ісусову молитву.

Григорій Палама написав низку слів на захист ісихастського вчення. Він був прихильником християнського неоплатонізму. У своїх розмірковуваннях спирався на твори Отців Церкви – Василя Великого, Григорія Ниського, Діонісія Ареопажита та інших. Цей богослов вважав неможливим пізнати Бога за допомогою людського розуму, який оперує речами, що пізнаються через наші чуття. Він був противником раціоналізованого богослов'я, яке в той час на теренах Західної Європи набуло розвитку. Григорій Палама протиставляв цьому «раціоналізованому» богослов'ю заповіді апостолів, перш за все Павла, а також твори Отців Церкви.

Ісихазм систематизував і трансформував неоплатоністичні погляди, репрезентовані Отцями Церкви – Васи́лієм Великим, Григорієм Ниським, Діонісієм Ареопажитом, а в пізніші часи – Симеоном Новим Богословом.

2. Ідеологія ісихазму набула поширення на українських землях у кінці XIV – на початку XV ст. у результаті «другого південнослов'янського впливу». Помітну роль у цьому відіграв київський митрополит Григорій Цамблак. Йому належить низка творів, у яких він виклав ісихастські ідеї. У зазначений період на теренах України поширювалася ісихастська лектура, зокрема переклади деяких творів східних Отців Церкви, які шанувалися ісихастами. Також поширювалися тут і деякі твори адептів ісихастського вчення.

3. Значну роль у продовженні й розвитку ісихастської традиції в Україні відіграли Острозький та Дерманський релігійно-культурні центри, що діяли наприкінці XVI – на початку XVII ст. Частина представників цих центрів, організованих князем Василем-Костянтином Острозьким, стояли на консервативних позиціях і поділяли ісихастські погляди. До того деякі з них побували на Афоні, де пройшли «ісихастську школу». В Острозі й Дермані не лише видавалася й поширювалася

ісихастська література. Серед острозьких книжників з'явилися автори, які пропагували ідеї ісихазму.

4. До ідеологів ісихазму Острозького релігійно-культурного центру належить Василь Суразький. У його «Книжиці» (в шести розділах) часто трапляються посилання на церковних авторитетів, котрі шанувалися ісихастами. Це, зокрема, Василій Великий та Діонісій Ареопажит. Критикуючи західну схоластичну вченість, Василь Суразький посилався на ісихастські погляди щодо пізнання. «Книжиця» (в шести розділах) Василя Суразького була популярною серед українських культурних діячів кінця XVI – початку XVII ст. Основні проблеми, які порушував Василь Суразький у дискусії з римо-католиками, пізніше неодноразово розглядалися в українській православній полемічній літературі. До того ж часто в тому ключі, в якому пропонував цей автор.

Погляди ісихастів знайшли вияв у творчості Івана Вишенського. Цей автор переконував у глибокості видимого світу, закликав утікати від нього. Він відкидав «латинську мудрість», яка використовувала античну філософію. Водночас Іван Вишенський закликав до «простоти», до того, щоб користуватися лише традиційною для православ'я лектурою – біблійними текстами та богослужбовими книгами. Письменник-полеміст також використовував твори тих Отців Церкви, до яких зверталися ісихасти.

Засудження зовнішнього світу, викриття його вад, заклик до втечі від нього прочитуються у «Діоптрі...» Віталія Дубенського. Цей твір у популярній формі пропагував ісихастські ідеї. «Діоптра» мала кілька видань у XVII ст. і певним чином впливала на освічених людей.

5. Відомими «практикуючими ісихастами», пов'язаними з Острозьким та Дерманським релігійно-культурними центрами, були Ісакій Борискович, Іов Княгиницький та Іов Желізо. Перший зарекомендував себе як організатор монастиря в Дермані, взірцем для якого були афонські спільнотні монастирі. Також Ісакій Борискович став одним із засновників Луцького Хрестовоздвиженського братства. Ймовірно, також був автором твору «Совітованіє о благочестії», у якому пропонувалася програма консервативної реформації Православної Церкви.

Іов Княгиницький, тривалий час перебуваючи на Афоні, вивчав ісихастські практики. На українських землях ним були засновані Угорницький монастир і Скит Манявський. Іов Княгиницький також реформував монастирі на Поліссі та Києво-Печерський монастир. У богословських питаннях цей діяч демонстрував крайню консервативну позицію, що знайшло вияв у критиці ним твору Кирила Транквіліона-Ставровецького «Дзеркало богослов'я».

Іов Желізо доклав чимало зусиль для становлення та організації Почаївського монастиря, також заснував монастир у Загайцях. У літературних творах Іов Желізо постає як аскет, який намагався відректися від світу й використовував у монастирському житті ісихастські практики.

6. Хоча Острозький релігійно-культурний центр фактично почав згортати свою діяльність після смерті князя Василя-Костянтина Острозького в 1609 р., а близько 1636 р. взагалі був ліквідований, його традиції, в т. ч. й традиції ісихазму, було продовжено. Представниками цього напрямку в XVII-XVIII ст. вважають Ісайю Копинського, Афанасія Филиповича, Паїсія Величковського. Цю лінію також представляв Григорій Сковорода, який трансформував ісихастські уявлення під впливом Просвітництва.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях

1. Гарат І. В. Ісихастські аспекти «Книжиці» Василя Суразького / І. Гарат // Наукові записки НУ «Острозька Академія». Серія «Філософія». – Острог, 2016. – Випуск № 19. – С. 91 – 98.
2. Гарат І. В. Святоотцівська література в «Книжиці» Василя Суразького / І. Гарат // Гілея. – К., 2017. – Випуск № 123 (8). – С. 245 – 250.
3. Гарат І. Філософсько-богословська спадщина Василя Суразького / І. Гарат // Вісник Львівського університету. Філософсько-політичні студії. – Львів, 2017. – Випуск № 14. – С. 19 – 28.
4. Гарат І. Ісихастська традиція у спадщині Василя Суразького / І. Гарат // Гілея. – К., 2017. – Випуск № 125 (10). – С. 202 – 207.
5. Гарат І. Ідеї ісихазму у творчій спадщині Віталія Дубенського / І. Гарат // Гілея. – К., 2018. – Випуск № 128 (1). – С. 255 – 258.
6. Гарат І. Філософсько-богословська спадщина та культурно-просвітницька діяльність Ісаїя Борисковича / І. Гарат // Молодий вчений. – Херсон, 2018. – Випуск № 1 (53). – С. 31 – 36.
7. Гарат І. Ісихастська традиція та творча спадщина Іова Желіза (Почаївського) / І. Гарат // Гілея. – К., 2018. – Випуск № 131. – С. 162 – 165.

Матеріали та тези конференцій, наукових читань

8. Гарат І. В. Ісихазм у контексті розвитку богословської думки / І. Гарат // Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво. Матеріали VIII міжнародної конференції. – Львів: Львівська православна богословська академія Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2015. – С. 60–65.
9. Гарат І. В. Традиціоналістський напрям у Острозькій академії / І. Гарат // Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво: збірник матеріалів IX міжнародної конференції. – Львів: Львівська православна богословська академія Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2016. – С. 172 – 184.
10. Гарат І. В. Ідеї ісихазму у діяльності Дерманського релігійно-культурного центру / І. Гарат // Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи». – Львів, 2016. – С. 8 – 13.
11. Гарат І. В., Кралюк П. М. Віталій Дубенський – поет-ісихаст / І. Гарат, П. Кралюк // Збірник матеріалів IV християнських постових читань «Любов та її прояви у контексті християнської думки». – Львів, 2017. – С. 74 – 82.

АНОТАЦІЇ

Гарат І. В. Ідеї ісихазму в творчості острозьких традиціоналістів кінця XVI – початку XVII ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук (доктора філософії) за спеціальністю 09.00.11 «Релігієзнавство» (031 – Релігієзнавство). – Національний університет «Острозька академія», Острог, 2018.

У дисертації показано, що ісихазм як релігійно-філософська течія, будучи продовженням християнського неоплатонізму, остаточно оформився у Візантійській імперії у XIV ст. Ця течія систематизувала й трансформувала неоплатоністські погляди Отців Церкви – Василя Великого, Григорія Ниського, Діонісія Ареопігита, а також Симеона Нового Богослова.

Ідеологія ісихазму набула поширення на українських землях у кінці XIV – на початку XV ст. у результаті «другого південнослов'янського впливу». Помітну роль у продовженні й розвитку ісихастської традиції в Україні відіграли Острозький та Дерманський релігійно-культурні центри, які діяли наприкінці XVI – на початку XVII ст.

Проаналізовано погляди авторів – adeptів ісихазму, діяльність яких була пов'язана з цими релігійно-культурними центрами: Василя Суразького, Івана Вишенського і Віталія Дубенського. Також розглядається діяльність «практикуючих ісихастів» – Ісаакія Борисковича, Іова Княгиницького та Іова Желіза (Почаївського).

Показано, що хоча Острозький релігійно-культурний центр почав згортати свою діяльність після смерті князя Василя-Костянтина Острозького в 1609 р., а близько 1636 р. взагалі був ліквідований, його традиції, в т. ч. й традиції ісихазму, було продовжено. Представниками цього напрямку в XVII-XVIII ст. можна вважати Ісайю Копинського, Афанасія Филиповича, Паїсія Величковського. Цю лінію також представляв Григорій Сковорода, який під впливом Просвітництва трансформував ісихастські уявлення.

Ключові слова: неоплатонізм, ісихазм, традиціоналізм, консерватизм, «практикуючі ісихасти», православ'я, римо-католицизм, полемічна література, духовенство, чернецтво.

Гарат И. В. Идеи исихазма в творчестве острожских традиционалистов конца XVI – начала XVII ст. – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук (доктора философии) по специальности 09.00.11 «Религиоведение» (031 – Религиоведение). – Национальный университет «Острожская академия», Острог, 2018.

В диссертации показано, что исихазм как религиозно-философское течение, являясь продолжением христианского неоплатонизма, окончательно оформился в Византийской империи в XIV в. Это течение систематизировало и трансформировало неоплатонистические взгляды Отцов Церкви – Василия Великого, Григория Нисского, Дионисия Ареопагита и Симеона Нового Богослова.

Идеология исихазма получила распространение на украинских землях в конце XIV – начале XV в. в результате «второго южнославянского влияния». Заметную роль в продолжении и развитии исихастской традиции в Украине сыграли Острожский и Дерманский религиозно-культурные центры, которые действовали в конце XVI – в начале XVII в.

Проанализированы взгляды авторов, которые были adeptами исихазма и были связаны с этими религиозно-культурными центрами – Василия Суразького, Ивана Вышенского и Виталия Дубенского. Также рассматривается деятельность «практикующих исихастов» – Исаакия Борисковича, Иова Княгиницкого и Иова Желиза (Почаевского).

Показано, что хотя Острожский религиозно-культурный центр начал сворачивать свою деятельность после смерти князя Василия-Константина Острожского в 1609 г., а около 1636 вообще был ликвидирован, его традиции, в т. ч. и традиции исихазма, были продолжены. Представителями этого направления в XVII-XVIII в. можно считать Исайю Копинского, Афанасия Филипповича, Паисия Величковского. Эту линию также представлял Григорий Сковорода, который под воздействием Просвещения трансформировал исихастские представления.

Ключевые слова: неоплатонизм, исихазм, традиционализм, консерватизм, «практикующие исихасты», православие, римско-католицизм, полемическая литература, духовенство, монашество.

Harat I.V. Hesychasm ideas in creative works of Ostroh traditionalists at the end of the 16th – beginning of the 17th centuries. – Manuscript.

The dissertation for the degree of Doctor of Philosophic Sciences (Doctor of Philosophy), specialty 09.00.11 – Religious Studies (031- Religious Studies). – National University of Ostroh Academy, Ostroh, 2018.

The dissertation is a complete religious study of the problem of Hesychasm as a religious and philosophical school of thought that was continuation of Christian Neo-Platonism. It formed in the Byzantine Empire in the 14th century. This school of thought systematized and transformed Neo-Platonic views of the Early Church Fathers, such as Basil the Great, Gregory of Nyssa, Dionysius from the Areopagus and Symeon the New Theologian.

Ideology of Hesychasm spread throughout Ukrainian lands at the end of the 14th – beginning of the 15th centuries as a result of the “second South Slavonic influence”. One of the adepts of Hesychasm, capable of enforcing of this school of thought in Ukraine, was Kyiv Metropolitan Hryhorij Tsamblak. A prominent role in continuing and developing of the Hesychasm tradition in Ukraine was played by Ostroh and related to its activity Derman' religious and cultural centers that functioned at the end of the 14th – beginning of the 17th centuries.

The views of authors, adepts of Hesychasm, who were connected with the above mentioned centers, have been analyzed. Literary works of the authors, such as “Knyzhysia” (consisting of six chapters) by Vasyl' from Surazh, “Knyzhka” by Ivan Vyshen'skyj along with his “Message”, and “Dioptra” by Vitalij Dubenskyj were analyzed. These works demonstrate contempt for the “outer” world; contain calls for escaping from it and negative statements against Western scholastic philosophy. At the same time these works contain calls for Christian Neo-Platonists (Fathers of the Church) and Hesychasm ideologists.

Activity of practicing Hesychasts, such as Isakij Boryskovych, Iov Kniahynets'kyj and Iov Zhelizo (from Pochaiv) is analyzed. It is mentioned that these activists played an important role in foundation of Orthodox monasteries on the territory of Ukraine. The holy Trinity Derman' Monastery was reorganized under the leadership of Isakij Boryskovych, who was one of the founders of the Holy Cross Luts'k Brotherhood. Iov Kniahynets'kyj was a founder of Orthodox monasteries on the territory of Halychyna. Maniavs'kyj skyt is one of the most famous of them. Iov Zhelizo founded well known Orthodox monasteries in Volyn' – Pochaivs'kyj and Zahaiets'kij monasteries.

It is proved that despite the fact that Ostroh religious and cultural center curtailed its activity after death of the Prince Vasyl'-Kostiantyn of Ostroh in 1609, and halted its activity about 1636, its traditions including the traditions of Hesychasm were preserved. Isajia Kopyns'kyj, Afanasij Fylypovych and Paisij Velychkovs'kyj are considered to be representatives of this school in the 17th-18th centuries. The ideas of this school are also represented by Hryhorij Skovoroda, who transformed Hesychasm ideas under the influence of the renaissance.

Key words: Neo-Platonism, Hesychasm, traditionalism, conservatism, practicing Hesychasts, Orthodoxy, Roman Catholicism, polemical literature, clergy, monkhood.

Підписано до друку 4.07.2018.
Формат 42х30/4. Ум. друк. арк. 0,9. Наклад 100 пр. Зам. № 48–18.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «TimesNewRoman»

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Видавець СПД Свиначук Р. В.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
РВ № 27 від 29 липня 2004 року.
Тел. (+38067) 771 28 70, e-mail: 35800@ukr.net.